

Η ΕΞΗΓΗΣΗ ΤΗΣ ΤΡΑΓΩΔΙΑΣ (*)

Ὁ καλύτερος δρόμος πὺν πάει ἴσια πρὸς τὸ ἱερὸ τῆς Τέχνης περνάει πρῶτα ἀπὸ τὸ Θέατρο. Ἐκεῖ γίνεται ἡ μύηση. Σοῦ ἀποκαλύπτεται ὁ θεὸς καὶ θωρεῖς τὴν ὄψη του. Πιὸ κάτω, σ' ὄσους ναοὺς συναντᾷς, ἀντικρῦζεις σκοτεινότερα ἢ φωτεινότερα πρόσωπά του. Δὲ σὲ πιάνει ὁμῶς φόβος. Δὲν ἀπορεῖς πιά. Ἐχουν συνηθίσει τὰ μάτια σου τὸ ἅγιο φῶς καὶ τὴν καρδιά σου τὴν ἔχει ἀνοίξει ἡ ἀλήθεια. Βαδίζεις μὲ βήματα στερεά, σὰν πιστὸς πὺν κατέχει τὰ μυστικά τῆς θρησκείας.

Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἂν δικαιῶνται νᾶχουν μιὰ θέση τιμητικὴ μέσα στὴν Ἱστορία τῆς Τέχνης, εἶναι ὄχι γιατί τελειοποίησαν τὴ Γλυπτικὴ καὶ τὴ Ζωγραφικὴ. Οἱ Αἰγύπτιοι τὶς εἶχαν φτάσει σὲ μεγαλύτερη τελειότητα. Οὔτε γιατί λάμπρυναν τὴν Ποίηση καὶ τὴ Μουσικὴ. Τοὺς ἀρχαίους Ἑβραίους δὲν τοὺς ξεπέρασαν ποτὲ σ' αὐτὲς τὶς Τέχνες. Οὔτε γιατί ἀνάδειξαν τὴ Μιμικὴ καὶ τὸ Χορὸ. Οἱ Κρηῖτες φαίνεται ὅτι τοὺς δίδαξαν τὴ χάρη τῶν ρυθμικῶν κινήσεων κι ἔμειναν σ' αὐτὲς ἀφθαστοὶ Δασκάλοι. Εἶναι γιατί δημιούργησαν τὸ θέατρο. Πρὶν ἀπ' αὐτοὺς θέατρο δὲν ὑπαρχε. Ἐπειτα ἀπ' αὐτοὺς — εἶναι ζήτημα ἂν ὑπάρχει. Πρέπει νὰ συλλογιστεῖ πολὺ κανεῖς γιὰ ν' ἀπαντήσῃ, ἂν τοῦ θέσουν ἓνα τέιο εἰρώτημα. Ἴσως μὲ τὸ ὄχι εἶναι πιὸ κοντὰ στὴν ἀλήθεια.

Αὐτὸς ὁ μικρὸς λαὸς, πὺν λάτρευε τὴν Ὁμορφιὰ ὅπως κανένας ἄλλος, ἀγαποῦσε μὲ πάθος τὸ Θέατρο. Ἡ μιὰ μετὰ τὴν ἄλλη, ραγδαῖες πέφταν οἱ συμφορὲς ἀπάνω στὴν πόλη των, κι' οἱ Ἀθηναῖοι πλημύριζαν τὸ θέατρο καὶ παραδίνονταν σὶς συγκινήσεις του.

Ξέρω σήμερα ἀνθρώπους πὺν περνοῦν ἀδιάφοροι μπροστὰ στὸ πιὸ κλασικὸ ζωγραφικὸ ἔργο καὶ δὲν ὑποφέρουν τὴ Μουσικὴ, τὴν ὁποιαδήποτε Μουσικὴ. Γιὰ τὸ θέατρο παθαίνουνται. Ὡς τώρα δὲν γνώρισα ἀνθρωπο πὺν τὸ θέατρο νὰ τὸν ἀφήνει ἀσυγκίνητο. Νὰ συχαίνεται ἓναν ὀρισμένο τύπο θεάτρου, ναί. Τὸ Θέατρο γενικά, ποτέ.

Ἐπάρχει γιὰ τὸ φαινόμενο αὐτὸ μιὰ ἐξήγηση. Σ' ἓνα ἄλλο ἔργο Τέχνης ἢ αἰσθητικὴ συγκίνηση σοῦ δίνεται σὰν ἔτοιμη, τελειωμένη πιά κατάσταση. Ἄν ἡ ψυχὴ σου εἶναι προετοιμασμένη νὰ τὴ δεχτεῖ, τὴ δοκιμάζει. Ἄν ὄχι, μένει κλειστή, δὲν αἰσθάνεται τίποτα. Στὸ δράμα συμβαίνει τὸ

(*) Ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ «Περὶ Τέχνης».

ἀντίθετο. Ξεκινάει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ καὶ ὀργώνει πρῶτα τὴν ψυχὴν, γιὰ νὰ δεχτεῖ τὸ σπόρο τῆς Ὁμορφιάς. Ὑστερα μὲ μιὰν ἀδιόρατη κίνηση τὸν ρίχνει βαθιὰ μέσα της καί, ὅπως ἡ Ἀθηνᾶ μὲ τὴν ἱερὴ ἐλιά τῆς Ἀκρόπολης μπροστὰ στὸν ἔκθαμβο Κέκροπα, τὸν κάνει γρήγορα νὰ ὀριμάσει καὶ νὰ βλαστήσει πλούσια, ὥστε νὰ τυλίξει μὲ τὰ κλωνάρια του ἀπὸ παντοῦ τὴν ψυχὴ. Στὸ δράμα δηλ ἡ αἰσθητικὴ συγκίνηση δὲ δίνεται σὰ μιὰ στιγμιαία, τελειωμένη κατάσταση, ἀλλὰ μέσα σ' ἓνα ὀλάκερο ψυχικὸ «γίγνεσθαι» μὲ αἰσθητὴ διάρκεια (processus, Vorgang). Καὶ ἡ ψυχὴ τὴ δέχεται, γιὰτὶ εἶναι μὲ ὅλους τοὺς κανόνες τῆς ψυχικῆς καλλιέργειας προετοιμασμένη καὶ ὄριμη νὰ τὴ δεχτεῖ.

Μόνο οἱ Ἕλληνες, οἱ *raffinés* σὲ κάθε εἶδος ἡδονῆς, ἐκεῖνοι ποὺ βράβεβαν σὲ δημόσιον ἀγῶνα τὸν ἔρηβο πού ξερε νὰ δώσει τὸ πιὸ σοφὸ φιλὶ (στὴν Ἥλιδα κατὰ τὴν ἑορτὴ τοῦ Φιλησίου Ἀπολλωνος), μποροῦσαν νὰ ὑψώσουν τὴ δραματικὴ Τέχνη σὲ ἀφθαστὴ τελειότητα. Καὶ τὸ κατόρθωσαν. Βοῆξαν κι ἐφάρμοσαν ὅλους τοὺς κανόνες πού πρεπε, γιὰ νὰ δώσουν στὴν αἰσθητικὴν εὐχαρίστηση ὅλη τὴ δυνατὴν ἔνταση κι ἔκταση. Τραβοῦσαν τὴ δράση ἔτσι, ὥστε νὰ φέρονιν τὴν ψυχὴ μὲ τὴ διάρκεια σὲ τόσην ἀγωνία, πού νὰ λαχταρίσει τὸ τέλος ὡς ἀπολύτρωση. Καὶ σοφίζονταν τέτοιες περιπέτειες, ὥστε οἱ μεταπτώσεις νὰ τὴν κάνουν νὰ δοκιμάσει ὅσο γίνεται πιὸ ἔντονη τὴ συγκίνηση. Κι ἤξεραν πάλι νὰ μὴν ὑπερβαίνιν ὀρισμένα ὄρια στὸ πλῆθος, στὴν ἔκταση καὶ στὶς ἀντιθέσεις τῶν ἐπεισοδίων, γιὰ νὰ μὴ τὴν καταπονοῦν καὶ δοθεῖ στὴν αἰσθητικὴ χαρὰ μὲ δυνάμεις ἕξαντλημένες.

Κι ὅλα αὐτὰ τὰ σοφὰ τεχνάσματα δὲν τὰ μάντεψαν μονάχα μὲ τὸ ἰσχυρὸ τους ἔνστιγγο. Δὲν τὰ μεταχειρίσθηκαν μόνο μὲ λεπτότητα κι' ἐλιδεξιότητα μοναδική. Τὰ συνειδητοποίησαν κίβλας κι ἐςμήνεψαν μὲ βάθος καὶ σαφήνεια τὴ νομοτέλεια τους καὶ τὴ σχέση των πρὸς τὴ σύσταση καὶ τὴν κατασκευὴ τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς. Καὶ δημιούργησαν τὴν πρῶτη αἰσθητικὴ. Εἶναι ἡ Ποιητικὴ τοῦ Ἀριστοτέλη. Καὶ ἡ Αἰσθητικὴ αὐτὴ εἶναι σχεδὸν ἀποκλειστικά: Αἰσθητικὴ τοῦ Θεάτρου.

Ἀκριβῶς γιὰτὶ τὸ δράμα — ὅπως εἶπα — δίνει τὴν αἰσθητικὴ συγκίνηση ὄχι σὰν ἔτοιμη, τελειωμένη, στιγμιαία ψυχικὴ κατάσταση, καθὼς τὰ περισσότερα ἔργα Τέχνης, ἀλλὰ μέσα σ' ἓνα ὀλάκερο ψυχικὸ «γίγνεσθαι» πού ἔχει αἰσθητὴ διάρκεια, τὸ θέατρο εἶναι, γιὰ τὴν ἔρευνα τῆς Τέ-

χνης, λαμπρός τόπος εργασίας. Στο Θέατρο μπορεί να μελετήσει ο έρευνητής της Τέχνης όλες τις φάσεις που περνά το αισθητικό γεγονός, έως ότου διαμορφωθεί οριστικά και πάρει τον τελικό του χαρακτήρα.

Καλύτερη λοιπόν εισαγωγή στη Φιλοσοφία της Τέχνης από την ανάλυση του δράματος δεν υπάρχει. Η «Τριλογία» μου αρχίζει με την εξήγηση της Τραγωδίας. Μάλιστα όχι για λόγους μόνο μεθοδικούς, αλλά και γιατί πραγματικά το Θέατρο με μύησε στο νόημα της Τέχνης.

Τα συμπεράσματα στα όποια μ' έφερε η μελέτη του δράματος είναι τα εξής :

Χωρίς ένα κάποιο σάλο οδυνηρό, ή λεπτή ευχαρίστηση της αισθητικής συγκίνησης δε μπορεί να κερδίσει την ψυχή Το πρόβλημα λοιπόν για το δραματικό συγγραφέα είναι διπλό :

1. Νά βρει τρόπο να ταράξει την ψυχή του κοινού, κι αφού το σοφιστεί να χειριστεί τόσο επιδέξια το τέχνασμα, ώστε κανείς, κι ο πιο νηφάλιος ακόμα, να μη νιώσει τη στιγμή της ταραχής, ότι προσπαθούν να τον κάνουν μ' ένα «ψέμα» να πονέσει.

2 Νά κυτάξει πώς αυτή η ταραχή, χάνοντας σιγά-σιγά τα οδυνηρά στοιχεία της, θα τραπεί, θα μεταπέσει σε γλυκειάν ανατριχίλα που τέρπει άπαλά την ψυχή και να το κάνει, μα με πολλή προσοχή, γιατί είναι εύκολοτατο ν' αστοχήσει. Τότε αντί να ευχαριστήσει το κοινό με τη λεπτή χαρά της αισθητικής συγκίνησης, θα το τρομάξει ή θα το λυπήσει για μιá στιγμή, μα ύστερα θα του φέρει τα γέλια, γιατί το κοινό θα συνέλθει γρήγορα από την πρώτη έκπληξη και θα δει ότι το «ψέμα» δεν είχε κανένα νόημα.

Τò 1ο κατορθώνεται με το τραγικό κορύφωμα του δράματος.

Τò Τραγικό είναι μιá αιφνίδια κι άπροσπη καταστροφή. Καταστροφή που προετοιμάζεται ίσως από καιρό κρυφά, μα που στο ξέσπασμά της είναι, για κείνους που συνεπαίρνει, ραγδαία κι άπροσδόκητη. Κάτι καταστρέφει τη φυσική, τη συνηθισμένη, την «καθιερωμένη» ροή της Ζωής. Με την καταστροφήν αυτή δημιουργείται ένα τέτιο φριχτό χάος, που στην αίσθησή του η ψυχή υποφέρει. Οί δυνάμεις της κινούνται άταχτα, ανώμαλα, παράφορα. Διασπάζεται η συνοχή των. Συγκρούονται. Και σαλέβεται για μιá στιγμή ανεπαλόρθωτα ή ψυχική ισοροπία.

Αυτή την οδυνηρή κατάσταση της ψυχής ονομάζω πάθος. Είναι ή ψυχική θύελλα. Κατάπληξη, τρόμος, φρίκη.

Ἄηδία, ὀργή, ἀγανάκτηση. Πίκρα, θλίψη, πόνος, ὀδύνη. Πάντοτε ὀδυνηρὴ ταραχὴ μὲ ποικιλίαι ἀναρίθμητες μορφῆς κι ἔντασης.

Γιὰ νὰ κατορθωθεῖ τὸ 2^ο χρειάζεται «κάθαρσις».

Πρέπει νὰ καθαρθεῖ τὸ πάθος. Νὰ περάσει σὰν μέσα ἀπὸ φωτιά, ὅπου νὰ καοῦν ὅλες οἱ κακὲς οὐσίαι ποὺ ἔχει μέσα του, ὅλα τὰ βίαια, ζοφερά, «ἀκάθαρτα» στοιχεῖα τους, καὶ νὰ μείνει στὸ τέλος κάτι ἄγνό, λεπτὸ κι αἰθέριο — μιὰ ἡμερη, ἀπαλὴ κι εὐγενικὴ συγκίνηση. Γιὰ νὰ γίνῃ ὁμως τοῦτο, πρέπει νὰ «ἀρθεῖ» ἡ αἰτία τῆς ψυχικῆς θύελλας, ἡ καταστροφή.

Τοῦτος εἶναι ὁ μεγάλος ἄθλος.

Μέσα στὸ δράμα πρέπει τὸ τραγικὸ στοιχεῖο νὰ «ἀποροφηθεῖ», ὅπως ἀποροφοῦνται μέσα στὸν ἰσχυρὸν ὄργανισμό οἱ τοξίνες. Πρέπει νὰ δουλεφτεῖ ἔτσι τὸ ὁμοίωμα τοῦ Πραγματικοῦ, ἢ «μίμησις πράξεως», ποὺ μᾶς δίνει τὸ δράμα, ὥστε νὰ φανεῖ ὅτι ἡ καταστροφὴ τοῦ τραγικοῦ κορυφώματος εἶναι βέβαια σάλος, ἀταξία, ἀνταρσία, ἀλλὰ μόνο φαινομενικά. Κατὰ βάθος ἔχει τὴ θέση τῆς μέσα σ' ἓνα Σύνολο μὲ σταθερὰ ἐξωτερικὰ ὄρια καὶ τάξην ἐσωτερικὴ ἀκλόνητη, καὶ πειθαρχεῖ σ' ἓνα αὐστηρὸ Νόημα, τοῦ ὁποίου τὶς προσταγὰς ὑπακούει κάθε στιγμὴ τοῦ Συνόλου, γιατί τὸ Σύνολο αὐτὸ εἶναι κράτος εὐνομούμενο, ὅπου πίσω ἀπὸ δημοκρατικὰς ἐπιφάσεις κυβερνᾷ ἓνας ἀόρατος Μονάρχης — ἡ Ἰδέα. Πρέπει νὰ δεχτεῖ ὅτι ὅλα τὰ γεγονότα τοῦ δράματος εἶναι — ὅπως λέω στὴν «Τριλογία» μου — χαλκάδες ποὺ συνέχονται ὁ ἓνας μὲ τὸν ἄλλον γιὰ ν' ἀπαρτίσουν ἓνα ὀλοστρόγγυλο, ἄψογα λεπτορρηγμένο βραχιόλι. Τὸ Τραγικὸ εἶναι ἓνα ξαφνικὸ καὶ βίαιο σπάσιμο, ἀλλὰ μόνο τῆς «φυσικῆς», τῆς συνηθισμένης, τῆς καθιερωμένης σειρᾶς τῆς Ζωῆς. Δὲν καταστρέφει καὶ τὴν αὐστηρὴ συνοχὴ αὐτοῦ τοῦ κλειστοῦ, στρογγυλοῦ, πειθαρχημένου Ὁλοῦ ποὺ μᾶς παρουσιάζει τὸ δράμα, γιατί εἶναι κι αὐτὸ ἓνας ἀπ' τοὺς χαλκάδες τοῦ βραχιολιοῦ, ἔχει κι αὐτὸ τὴ σταθερὰ καθορισμένη θέση του μέσα στὸ Ὁλον ἐκεῖνο, εἶναι κι αὐτὸ ἀπαραίτητο γιὰ νὰ φανεῖ, ὅτι ἓνα Νόημα, μιὰ Ἰδέα διαρρέει τὸ Σύνολο, καὶ μόνος προορισμὸς του εἶναι ἀκριβῶς τοῦτο: νὰ ἐξωτερικεφτεῖ αὐτὸ τὸ νόημα, νὰ ἐκφραστεῖ αὐτὴ ἡ Ἰδέα ὅσο γίνεταί πλαστικὰ κι ἔντονα, ἄρτια ὅσο πέρνει.

Ἡ θύελλα τῆς ψυχῆς καταπάβει, ὅταν αἰσθανθεῖ τὴ νέαν αὐτὴ τάξην καὶ πειθαρχία, ὅταν συλλάβει τὸ Νόημα καὶ νιώσει τὴν Ἰδέαν ποὺ διαρρέει τὴ δράση. Δὲν ἔχει πιά τὸν ἴλιγγο τοῦ χάους ποὺ πρὶν τῆς εἶχε δώσει τὸ τραγικὸ

κορούφωμα. Δὲν ὑποφέρει πιά. Οἱ δυνάμεις τῆς κινουῦνται τῶρα ὀμαλά, ταχτικά, ἤρεμα. Εἰρηνέβουν. Ἐπανέρχεται ἡ συνοχή καὶ ἡ ἰσοροπία των. Ἀπὸ τὴν ταραχὴ τοῦ πάθους κάτι ἔχει μείνει. Μιὰ ἀνατριχίλα, μιὰ μελαγχολία, ἓνας οἶχτος, μιὰ κατάνυξη, ἓνα δέος. Μὰ ὄλες αὐτὲς οἱ καταστάσεις δὲν ἔχουν τίποτα τὸ ὀδυνηρὸ ἢ τὸ τρομερὸ μέσα των. Ἀπεναντίας σὲ ὄλες κοινὴ εἶναι μιὰ λεπτή, γλυκεία, εὐγενικὴ εὐχαρίστηση ποὺ τέρπει βαθειά, ἀπλά, σὰ χὰδι τρυφερὸ τὴν καταπονημένη, ἀπὸ τὴν ἀγωνία ποὺ πέρασε, ψυχῆ.

Αὐτὲς εἶναι οἱ φάσεις ποὺ περνᾷ μέσα στὸ δράμα τὸ αἰσθητικὸ γεγονὸς ἕως ὅτου διαμορφωθεῖ ὀριστικὰ καὶ πάρε τὸν τελικὸ του χαραχτήρα.

Ὁ ἀναγνώστης ἄς προσθέσει μόνος του τὰ παραδείγματα. Στὴν «Τριλογία» μου παίρνω ὡς παράδειγμα τὴ «Μήδεια». Μὰ καὶ σὲ ὀποιαδήποτε ἄλλη τραγωδία μπορεῖ ν' ἀποδειχτεῖ εὐκολότατα ὅτι αὐτὴ εἶναι ἡ διαδρομὴ τοῦ φαινομένου. Οἱ λεπτομέρειες μόνο ποικίλουν, εἶτε γιατί τὸ ἀπαιτεῖ ἡ σύσταση τοῦ μύθου, εἶτε γιατί ὁ κάθε συγγραφέας ἔχει τὴ δική του τεχνική. Ἡ προσπάθεια ὁμως εἶναι πάντα ἡ ἴδια: νὰ διαλυθεῖ τὸ χάος ποὺ δημιουργεῖ μὲ τὴν ἐπέμβασή του στὴν ὀμαλὴ ἐξέλιξη τῶν γεγονότων τὸ τραγικὸ στοιχεῖο, δηλ. νὰ δεიχεῖ μὲ τὸ στρογγύλεμα τῆς δράσης ὅτι τὸ Τραγικὸ, ἄς φαίνεται πὸς ἀνατρέπει ξαφνικὰ κι' ἀπρόοπτα τὴν τάξη τῶν πραγμάτων, ὕτακούει σὲ μιὰ τάξη ἀνώ ερη, πειθαρχεῖ κι αὐτὸ στὸ νόημα ποὺ διαρέει τὸ σύνολο τοῦ Μύθου, κι ὅτι ὁ Μῦθος καὶ μ' αὐτὴν ἀκόμα τὴν ἀνταρσία, ἢ μᾶλλον ἐξαιτίας τῆς, παρουσιάζει μιὰν ἐνότητα καὶ μιὰν ἐσωτερικὴν ἀναγκαιότητα τέτλια ποὺ ἀρτιότατα μιὰ Ἰδέα αἰσθητοποιεῖται, ἐκφράζεται μ' αὐτόν. Στὸ τέλος πρέπει τὸ κοινὸ νὰ φύγει μὲ τὴ βεβαιότητα ὅτι πρόσωπα καὶ γεγονότα μέσα στὸ Μῦθο ἔχουν μιὰ τόσο βαθειὰν ἐσωτερικὴ συνοχή, ποὺ εἶναι ἀδύνατο ν' ἀνήκουν στὸν ἐφήμερο, ἀσυνάρτητο καὶ σκοτεινὸ κόσμο τοῦ Πραγματικοῦ. Ἡ θέση των εἶναι μέσα στὸν αἰώνιο καὶ φῶς γεμάτο κύκλο τῶν Συμβόλων.

Αὐτὴ ἡ τελευταία λεπτομέρεια μᾶς ἐξηγεῖ τὴν ἀφθαστη γρητεία τοῦ ἀρχαίου ἀπτικῦ δράματος.

Καμιᾶς τραγωδίας ἡ ὑπόθεση δὲ βγαίνει ἔξω ἀπὸ τὸ μυθικὸ κύκλο τῆς μεγάλης Ἑλληνικῆς παραδόσης. Μόνη ἐξαίρεση φαίνεται σὲ μερικοὺς ὅτι εἶναι μιὰ τραγωδία τοῦ Ἀγάθωνος, τοῦ ὀραίου Ἀθηναίου ποιητῆ, ποὺ στὸ σπῆτι του κάποτε ἔγινε, καθὼς θέλομε νὰ πιστέβομε, τὸ ὀραιότερο

συμπόσιο, ὄχι μόνο ἀπ' ὅσα ἀναφέρει ἡ Ἱστορία, ἀλλὰ καὶ ἀπ' ὅσα θὰ μπορούσε ποτὲ νὰ βάλει νοῦς ἀνθρώπου. Ἰσως ὁμως ἔχει δίκιο ὁ Wilamowitz πού νομίζει ὅτι δὲν διαβά- ζουμε καλὰ τὸ σχετικὸ χωρίο τῆς ἀριστοτελικῆς Ποιητικῆς. Ὁ τίτλος τῆς τραγωδίας ἐκείνης δὲν ἦταν: ἄνθος, ἀλλὰ Ἄνθεός. Καὶ τὸν Ἄνθεά τὸν ξέρει πολὺ καλὰ ἡ ἑλληνικὴ μυθολογία.

Γιὰ τὸν ἀρχαῖο Ἀθηναῖο ὅλα τὰ πρόσωπα τῆς Τρα- γωδίας ἦσαν προαιώνιοι γνώριμοι τῆς φυλῆς του. Εἶχε ἀπὸ βρέφος τόσο ζυμωθεῖ μὲ τὶς τραγικὲς περιπέτειες τῆς ζωῆς των, καὶ ὅλες αὐτὲς οἱ παράξενες ἱστορίες τὸν ἀγγίζαν τόσο βαθιὰ στὴν ψυχή, ὥστε εἶχε ἀρχίσει νὰ μὴν ξεχωρίζει πιά τὴ ζωὴ του ἀπὸ τὴ δική των. Τοῦ φαίνονταν σὰν πλευρὲς τοῦ ἑαυτοῦ του πού δὲν πρόσεξε πολὺ καὶ πού πῆραν αἴ- φνης ἀνεξαρτησία, ἔκανε ἢ καθεμιὰ τὴ δική της ζωὴ, κι ἡ ἱστορία των γύριζε σὰ θρύλος ἀπὸ στόμα σὲ στόμα. Μὰ ὅλα αὐτὰ τὰ πράγματα εἶχαν τὴν ἀσυναρτησία καὶ τὴν ἀβεβαιότητα τοῦ ὄνειρου ἢ τοῦ παραμυθιοῦ. Τὰ πρόσωπα μέσα σ' αὐτὸ τὸ ἀτελείωτο παραμῦθι χειρονομοῦσαν, ἀνα- στέναζαν, ἀνοίγαν κι ἔκλειναν ἀδιάκοπα τὸ στόμα των — ὀλοφάνερα κάτι ἤθελαν, κάτι γύρεβαν, κάτι ἀγωνίζονταν νὰ ποῦν. Μὰ δὲ μπορούσαν. Ἦσαν μέσα σὲ ζόφο, ἀοριστία καὶ σύγχυση. Καὶ τὸ παραμῦθι ἔμοιαζε μὲ ὄνειρο κακὸ, μ' ἐφιάλητη.

Τότε φάνηκε ἡ Τραγωδία κι ἔκανε ἓνα θαῦμα Ἐ- δωκε λαλιὰ σ' ὅλα αὐτὰ τὰ πρόσωπα καὶ μίλησαν. Κι ὅ,τι εἶπαν ἦταν ἓνας λαμπρὸς μῦθος μὲ νόημα βαθύ. Στερέωσε καὶ περιέγραψε τόσο τὶς ἀόριστες μορφές των, ἔδειξε μὲ τόση σαφήνεια τὴν αὐστηρὴ συνοχὴ πού εἶχε τὸ ἀσυνάρτητο πρὶν ἔξωτερικὸ μὲ τὸ ἐσωτερικὸ των, πού πῆραν εὐθὺς τὴ συμ- μετρία καὶ τὴν πλαστικότητα τῶν ἀγαλμάτων. Καὶ φάν- τασαν σὰν ὄντοτες ἀπόκοσμες, σὰ σύμβολα αἰώνια πού ἀπὸ μέσα των ἔβγαινε λαγὰρὴ καὶ ἄγρια, πάνοπλη σὰν Ἀθηναῖ ἢ Ἰδέα. Ἐβале τέλος τὰ πρόσωπα ἐκεῖνα μὲ τὴ στρογγυλεμένη δράση πού τοὺς ὄρισε μέσα σὲ τέτοιο φῶς, πού χάθηκαν μὲ μιᾶς, ἔσβησαν σὰ σκιές, οἱ διαφορὲς πού ξεχώριζαν τὴ φυσιογνωμία τοῦ καθενός. Ἀπάνω στὴ δράση ἀνοῖξε τὶς ψυχές των καὶ φάνηκαν ἀπαράλλαχτες. Ἦταν τέτοια ἡ ψυχικὴ των ταυτότητα καὶ τόσο ἴδια ἡ τύχη ὅλων, πού τὸ πλῆθος των ἦταν σὰν ψεύτικος ἀριθμὸς. Μιὰ ἡ συ- νείδηση ὅλων, καὶ μόνο πού ἡ συνείδηση αὐτὴ ἔπαιρνε ὄψη διαφορετικὴ μέσα στὸν καθένα. Κι ὅλων οἱ ζωὲς ἦσαν τόσο ὅμοιες, πού θὰ τὶς ἔλεγε παραλλαγὲς τῆς ἴδιας ἱστο-

ρίας Καὶ σ' αὐτὸ ἔμοιαζαν πάλι μὲ τὰ ἑλληνικὰ ἀγάλματα. Εἶχαν ὅλα μιὰ φυσιογνωμία νὰ δείξουν κι ἓνα μυστικὸ νὰ ἐκμυστηρευτοῦν.

Κι ὁ Ἄθηναῖος, ὅταν ἔβλεπαν τὰ μάτια τῆς ψυχῆς του τοῦτο τὸ ἀπίστευτο ὄραμα, λαχταροῦσε. Ἡ φυσιογνωμία αὐτὴ ἦταν ὁ ἴδιος Καὶ τὸ μυστικὸ τῆς τὸ δικό του μυστικό. Καλὰ θεωροῦσε τὰ πρόσωπα ἐκεῖνα πλευρὲς τοῦ ἑαυτοῦ του, καὶ τὶς περιπέτειες τῶν ἐπεισόδια τῆς ζωῆς του. Μὰ ὅλα αὐτὰ ἦσαν πρὶν σὲ τέτοιο χάος μέσα του ποὺ δὲ μπορούσε νὰ καταλάβει τίποτα. Χρειαζόταν ἢ δημιουργι-ἢ πνοὴ τοῦ ἀττικοῦ δράματος γιὰ νὰ διαλυθεῖ τοῦτο τὸ χάος καὶ νὰ πάρουν τὰ ἀόριστα καὶ ἀσυνάρτητα ἐκεῖνα πρόσωπα καὶ πράγματα μορφή καὶ σχῆμα, τὴ μορφή καὶ τὸ σχῆμα τῶν συμβόλων. Μέσα στὴν ψυχὴ του ἔμπαινε ἤδη ἀφθονο τὸ φῶς. Κι' ἄδραχνε τώρα ὁ νοῦς του γενναία καὶ μὲ βεβαιότητα τὸ νόημα τῆς ζωῆς του, τῆς Ζωῆς. Τὸ νόημα ποὺ ἐκεῖνη εἶχε βέβαια ἀπὸ πρὶν, μὰ ποὺ αὐτὸς δὲ μπορούσε νὰ συλλάβει, γιὰτὶ μέσα του κι ἔξω του ἦταν σκότος, σύγχυση κι ἀοριστία.

Κι ὅταν ἔβγαινε ἀπὸ τὸ Θέατρο ὁ ἀρχαῖος Ἄθηναῖος ἦταν ἀγνώριστος. Ἡ προσωπικότητά του εἶχε τὴν πλαστικότητα τοῦ Συμβόλου. Καὶ — ὅπως τὰ ἥρεμα ἀγάλματα τῆς Τέχνης του ποὺ κυτᾶζουν μὰ μὲ μάτια ἀδειανά, ποὺ δὲ βλέπουν τίποτα, γιὰτὶ κάτι παρακολουθοῦν ποὺ λέγεται μέσα των — σκύβοντας, κι ἐκεῖνος ἀπάνω στὴν ταραγμένη του ψυχὴ ν' ἀφιγκραστεῖ, τὴν ἄκουγε νὰ τοῦ ἀνιστορεῖ ἓναν ὠραῖο μῦθο.

Αὐτὴ ἦταν ἡ γοητεία τοῦ ἀττικοῦ δράματος. Ἄφθαστη ὅπως καὶ τὸ δράμα ἐκεῖνο.

Ε. Π. ΠΑΤΠΑΝΟΥΤΣΟΣ